

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94(479.24).

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN YERDƏYİŞMƏLƏRİ TARİXİNİN TƏDQIQI

Həsənov Elnur Lətif oğlu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin elmi katibi

lnurh273@gmail.com

Xülasə: Qədim Gəncə şəhərinin müxtəlif zamanlarda yerdəyişmələrinin səbəbləri, ərazinin tarixi-coğrafi cəhətdən dəyişməsinə şərait yaratmış şərtlər çoxsaylı elmi mənbələr, yazılı məxəzlər, arxeoloji və etnoqrafik maddi sübutlar əsasında tədqiq edilmişdir. Şəhərin ərazisində son iki əsr müddətində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçılar, arxeoloqlar tərəfindən həyata keçirilmiş lokal, həmçinin beynəlxalq arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar, qazıntı işləri nəticəsində aşkar edilmiş müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Gəncənin şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi tarixi-xronoloji yaşının, fərqli mərhələlərdə yerdəyişmələrinin göstəriciləri elmi dəlillərə istinad edilərək araşdırılmışdır. Gəncə şəhərinin tarixi-coğrafi yerdəyişmələrinin ardıcılığı tərtib edilmiş, xronoloji dövrləşdirilməyə uyğun olaraq mövcud mərhələyə aid tutarlı elmi mənbələr, təkzibedilməz sənədlər və əlyazmalarına əsaslanmaqla yanaşı, şəhərin ən azı beş dəfə müşahidə edilmiş yerdəyişmələri dövrlərinə aid tarixi abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri, arxeoloji və etnoqrafik materiallar haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

**“İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı”.**

Şeyx Nizami Gəncəvi

Açar sözlər: Azərbaycan, maddi mədəniyyət, Gəncə, milli-mənəvi dəyərlər, şəhər mədəniyyəti, yerdəyişmə.

Ключевые слова: Азербайджан, материальная культура, Гянджа, национально-духовные ценности, городская культура, переселение.

Key words: Azerbaijan, material culture, Ganja, national and spiritual values, urban culture, relocation.

Giriş

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olan, ən azı beş dəfə yerini dəyişmiş Gəncə şəhərində tarixi şəhərsalma vahidləri olan məhəllələr mahiyyəti etibarilə icma münasibətlərini özündə Gəncə şəhəri yerini növbəti - beşinci dəfə dəyişərkən yaranmış məhəllələr idi. Onların bəziləri I Şah Abbas tərəfindən köçürülmüş, digərləri sürətlə tərəqqi edən şəhərin ərazisinə sirayət etmiş, bir qismi isə yeni əraziyə köçürülmüş şəhərin ərazisində əvvəllər mövcud olmuş kəndlərin tədricən genişlənən Gəncəyə qarışb onun tərkibində “əriməsi” nəticəsində formalaşmışdı [1, s. 5; 4, s. 160-163].

Arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar və çoxsaylı tarixi məxəzlər, elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin yarandığı dövrdən ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini təsbit edir. İlk Gəncə şəhəri əhali arasında “Qala yeri” adı ilə adlandırılan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin beş kilometrliyində Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə Qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə məskunlaşmışdır. Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi şərait haqqında eramızdan əvvəl I əsrdə yaşamış görkəmli coğrafiyaşünas Strabon yazırdı: “Bir dəfə əkilmiş torpaq iki və ya hətta üç dəfə bar verir, birinci dəfə hətta birə əlliyyə, həm də dincə qoyulmadan, dəmir yox kobud ağac xışla becərilərək, bütün düzənlik çaylarla və başqa sularla Babilistan və

Misirdəkindən yaxşı suvarılır, bunun nəticəsində isə otlaqlarla doludur. Bundan başqa hava da oradakılardan təmizdir” [4, s. 9-14, 56-81, 102-124; 7, s. 27-29].

427-ci ildə baş verən zəlzələ və hunlarla sasanilərin müharibələri nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10 km şimalında salınmışdı. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar. VII əsrdə şəhər ərəb istilacıları tərəfindən dağılmışdır. Üçüncü dəfə yerini dəyişmiş Gəncə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən “Şəhər burnu” adlanan ərazidə salınmışdır. Bu yer elmi və tarixi ədəbiyyatlara istinadən Gəncənin üçüncü dəfə məskunlaşdığı ərazi hesab olunmasına dair mülahizələri təsbit edir. Əldə olunmuş tarixi, arxeoloji materiallar antik dövrün görkəmli tədqiqatçıları hesab edilən Strabon, Plini və başqalarının Kür çayının gəmiçilik üçün yararlı olduğunu və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin aparılmasına dair məlumatlarını sübut etmişdir. Bu dövrdə Gəncənin mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyəti daha da artmış, Kür çayının sahilində liman şəhəri kimi Böyük İpək Yolu üzərində strateji rolu yüksəlmişdir. Şəhərdə ənənəvi sənətkarlıq növləri inkişaf etmiş, memarlıq ənənələri əsasında çoxsaylı abidələr ucaldılmış, məscid-mədrəsələrin sayı artmışdır.

Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış Gəncə şəhəri dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVII əsrlərdə mövcud olmuşdur. 1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları Gəncəni yerlə-yeksan etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi məqamları mərhum arxeoloq, qədim Gəncə şəhəri ərazisində dəfələrlə arxeoloji qazıntılar həyata keçirmiş alim R.Əhmədov XX əsrin sonlarında bu ərazidə qazıntı işləri apararkən 11 metr dərinlikdə böyük şəhər mədəniyyətindən soraq verən qiymətli materiallarla sübut etmişdir. Tezliklə bərpa edilən Gəncə yenidən inkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, nəticədə şəhər XII-XIII əsrlərdə Atabəylər imperiyasının Arran vilayətində iqamətgahına çevrilmişdi [1; 6-8].

Beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşa tərəfindən tikdirilmiş indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır. Bu Yeni Gəncədə görkəmli memar Şeyx Bəhaəddin tərəfindən Gəncə memarlıq üslubunda saraylar, ictimai binalar, karvansaralar, Şah Abbas məscidi və sair tikililər inşa edilmişdir. Bu ərazi Gəncənin mövcud olduğu beşinci ərazi hesab olunur [4, s. 7-11, 43-78, 102-124; 7, s. 26-30].

Yarandığı gündən ən azı beş dəfə yerini dəyişən Gəncə geosiyasi və strateji cəhətdən əlverişli mövqeydə yerləşdiyindən daimi yadellilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dəfələrlə dəhşətli zəlzələlərin qurbanı olan Gəncə habelə farsların, gürcülərin, Xarəzm, monqol, ərəblərin və rusların hərbi basqınlarının fəlakətli dağıntılarına məruz qalmışdır. Tarixin olduqca müxtəlif mərhələlərində hərbi meydanına çevrilən Gəncə ona dəyən dağıntılardan və zərbələrdən sarsılmamış, lakin kökündən qüvvət alaraq dirçəlmiş və inkişaf edərək möhtəşəm şəhərlər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu məqam bir daha Gəncənin qədim və çoxəsrlik şəhər mədəniyyəti ənənələrinə istinad etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir. Görkəmli xarici alimlər, arxeoloqlar - Zare, Morqan, Virxov, Belk, Resler, İvanovski, Rozendorf, Şults, Skinder, Paritsenmayer, Hümmel qardaşları və İsaq Cəfərzadə kimi görkəmli arxeoloqların apardıqları uzun müddətli arxeoloji tədqiqatları Gəncə şəhərinin qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləmişdir. Gəncədə tunc dövrünün sonlarında daha da inkişaf etmiş “Dəmirçilik”, “Misgərlik”, “Dulusçuluq”, “Şərbəfçilik” kimi sənətkarlıq sahələrində yüksək dərəcədə təmərküzləşmənin mövcud olması, bu peşələrlə məşğul olan sənətkarların peşəkarlıqlarının yüksəlməsi və müvafiq olaraq ixtisaslaşmanın güclənməsi, eyni zamanda zəngin etnoqrafik mədəniyyəti Gəncənin şəhər kimi yaşının minilliklərlə olmasını sübuta yetirən amillərdən biridir. Artıq ilk orta əsrlər dövründə Gəncədə məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi

mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” deyilən böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır. Şeyx Nizaminin mütaliə etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar və minilliklərə dayanan elmi-mədəni mühit mövcud olmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Şeyx Nizami Gəncənin mədəni səviyyəsini daha yüksək qiymətləndirməklə doğma şəhərini beş min minillik mədəniyyətə malik olan Babilistanla müqayisə edərək “Mənim Babilim” deyərək tərənnüm etmişdir. Şübhəsiz yuxarıda göstərilən elmi faktlar geniş ərazini əhatə edən Gəncəbasar bölgəsində şəhərsalma mədəniyyətinin qədim tarixi bir dövrü əhatə etdiyinə bariz nümunəsidir [4-7; 16-18].

Dünyanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Gəncə dəniz səviyyəsindən 400-450 metr yüksəklikdə, paytaxt Bakı şəhərindən 360 km qərbdə, Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəyindəki Gəncə-Qazax düzənliyində yerləşir. Gəncə şəhərinin adının etimologiyası haqqında indiyədək elmdə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bəzi müəlliflər - M.Şopen, Sen-Martin, Y.Markvayt, N.Marr, K.Patkanov və başqalarının fikrincə, Gəncə şəhərinin adı fars dilindəki “gənc” – xəzinə sözü ilə bağlıdır. E.Reslərə görə Gəncə Azərbaycan sözü olub “açıq yer”, “gen yer” mənasındadır. XI əsrin tarixçisi Mahmud Kaşqari, eləcə də Gəncə toponimini araşdıran peşəkar tədqiqatçılar şəhərin adının qədim türk tayfalarından olan “gəncəklər”in adından götürüldüyünü elmi dəlillərlə sübut etmişlər. Qədim dövrlərdən gəncəklərin yayıldıqları ərazilərdə bir çox məskənlər onların adı ilə adlandırılmışdı. Şərqi Asiyada Gəncək Senqir, Qırğızistanda Talas yaxınlığında Gəncək, Amur vilayətində Genja, Dağıstanda Xunzax, Tacikistanda Qançi, Gürcüstanda Qandzani adlı məkanlar məhz gəncək tayfalarının adı ilə bağlıdır [25-29].

Gəncənin yerləşdiyi ərazi seysmik zona hesab olunur. Dağıdıcı və güclü zəlzələ haqqında ilk məlumat bu ərazidə 427-ci ildə baş vermiş və intensivliyi 9-10 bal olan zəlzələyə aiddir. Gəncə ərazisində növbəti güclü və dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu və 1235-ci illərdə baş vermişdir. Bu seysmik hadisələr relyefin dağılması və dəyişməsi ilə müşayiət olunmuş, suxurlarda çoxsaylı qırılmalar və çatlar əmələ gəlmişdir. 1139-cu ildə baş verən 9-ballıq zəlzələdən sonra Kəpəz dağı uçmuş (dağılmış), Ağsu çayının qarşısı kəsilmiş və yeddi göl yaranmışdır. Bu zəlzələ nəticəsində 300 mindən çox insan tələfatı olmuşdur. Gəncə şəhəri öz coğrafi mühitinə və təbii sərvətlərinə görə, həmçinin özünün strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsinə görə daim yadellilərin diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif dövrlərdə monqollar, xarəzmlər, gürcülər, ərəblər, ruslar və digər yadellilər buraya hücum etmişlər.

Lakin qəhrəman Gəncə şəhəri, igid gəncəlilər hər dəfə hücumları dəf edərək düşməyə əyilməmiş, doğma şəhəri öz canları bahasına qorumuşlar. VII əsrin ortalarında ərəb qoşunları tərəfindən tutulan Gəncə Xilafətin baş əyalət şəhərlərindən birinə çevrilmişdir və burada gümüş pul zərb edilirdi. IX əsrdə “İpək yolu” üzərində yerləşən Gəncə şəhəri Şərqi ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. X əsrin ortalarında Bərdə tənəzzül etdikdən sonra Arranın paytaxtı Gəncəyə köçürüldü və şəhər möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olundu. IX-X əsrlərdə Xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı. Gəncə X əsrin 60-cı illərində Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi [28-29].

970-ci ildən Gəncə Şəddadilərin əlinə keçdi. Şəddadilər dövlətinin paytaxtı da elə Gəncə oldu. Şəddadilər Gəncədə böyük quruculuq işləri həyata keçirdilər. Şəhərin kənarına möhkəm qala divarları çəkdilər, qalanın içərisindəki İç qala hissəsində saraylar, karvansaralar, məscid-mədrəsələr və s. tikdirdilər. Gəncədə Şəddadilərin adından pul zərb edilmişdi. Gəncə şəhəri bu dövrdə iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrildi. Şərq ölkələrindən Qara dəniz sahillərinə gedən karvan-ticarət yolları Gəncədən keçirdi. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə şəhərin ərazisi xeyli genişlənmiş, qala divarlarından kənarda ticarət-sənətkarlıq məhəllələri salınmışdı ki, bu ərazi Rabat adlanırdı. Burada mahir sənətkarların

güclü ittifaqları mövcud idi. 1139-cu il sentyabrın 30-da baş vermiş zəlzələ nəticəsində Gəncənin dağılması və bu zaman Gəncə hakimi Qarasunqurun şəhərdə olmamasından istifadə edən gürcü çarı I Demetre müdafiəsiz qalmış şəhərə hücum edərək şəhəri işğal etmiş, Gəncə darvazasını da hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparmışdı. Hazırda bu qapı Kutaisi yaxınlığındakı Helati monastrında saxlanılır. Gəncə XV əsrdə əvvəl Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, XVI əsrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olmuşdur. XVII əsr mənbələri Gəncənin yüksək inkişafından, ərazisinin böyüklüyündən məlumat verir. Oruc bəy Bayatın məlumatına görə bu dövrdə Gəncədə 60 min ev var idi. Hollandiya səyyahı Korneli de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olması, burada daşdan və bişmiş kərpicdən tikilmiş evlər, geniş və yaraşqlı küçələr, möhtəşəm bazarlar, karvansaralar olması haqqında yazmışdır.

Hec şübhəsiz, Gəncə şəhərinin yaranma tarixinin müəyyənəşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil şəhərin yerdəyişmə tarixidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə kifayət qədər öyrənilməmiş və yaxud müxtəlif, hətta bir-birinə zidd olan mülahizələr irəli sürülmüşdür [23-25]. Danılmaz fakt bundan ibarətdir ki, Gəncə şəhəri təbii fəlakətlər və ya hərbi yürüşlər nəticəsində dağıldıqdan sonra onu yenidən bərpa edən şəxslər şəhərin salınmasını öz adları ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Buna misal olaraq XVI əsrdə yaşamış «Zikət əl-Məcalis» əsərinin müəllifi Məcdəddin əl-Hüseynin adı çəkilən əsərdə Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması barədə məlumatı göstərmək olar. Buna oxşar məlumatlar gürcü salnamələrində də öz əksini tapmışdır. Gəncə tarixinin tədqiqatçılarından olan M.M.Altman Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması haqqında mövcud olan məlumatları haqlı olaraq əfsanə adlandırmışdır. Çünki tarixi baxımdan bu məlumat özünü əsaslandırma bilməmişdir. Eyni zamanda, geniş miqyaslı olmasa da, bu ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri də bu faktı təkzib etməkdədir [7-14].

Əslində İran-Yunan müharibələri nəticəsində dağıdılmış Gəncənin yerində yeni şəhər inşa edilmiş və onun yaranma tarixini İskəndərin adı ilə bağlama cəhd göstərmişlər. Nizami Gəncəvi şəhərsalma problemlərinin həllində, abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsində İskəndərin böyük rol oynadığını «Şərəfnamə»də İsgəndərin timsalında belə verir və göstərir ki, İsgəndərin müharibələri sülhə xidmət edir. O, dağılanlardan çox tikir. Şəhərlər, imarətlər asudəliyin bərpası İsgəndərin qayəsidir. İsgəndər Səmərqəndi, Çəngi, Dərbəndi, Bulqarı, Hərbi qaldırmış, bina və qurğuları bərpa etmiş, torpaqları yararlı hala saldırmışdır. Şeyx Nizami göstərir ki, şəhərsalma İsgəndərin səfərinin sonu və axtarışlarının zirvəsi idi. Tarixin sonrakı mərhələsində, yəni Səfəvi Osmanlı müharibələrinin meydanlarından birinə çevrilən Gəncə şəhəri 1606-cı ildə dağıdılmış və Şah Abbas tərəfindən yenidən salınan şəhəri onun adı ilə bağlamaq üçün Abbasabad adlandırmışdır. Çar və bolşevik Rusiyası tərəfindən Gəncənin adının «Yelizavetpol» və «Kirovabad» adlandırılmasını da misal çəkmək olar. Beləliklə, buradan məlum olur ki, Gəncənin salınma tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün şəhərin öz ərazisi çərçivəsində yerdəyişmə və yenidən qurulması tarixinin müəyyənəşdirilməsi əsas şərtidir. Bu məqsədlə də Gəncənin yaşının doğru-düzgün müəyyənəşdirilməsi üçün şəhərinin ərazisinin və bu ərazi çərçivəsində yerdəyişməsi ilə bağlı elmi və arxeoloji məlumatlara əsaslanan mənbələrə nəzər salmağı vacib hesab etdik.

Gəncənin ən qədim yeri haqqında dəqiq fikir söyləmək müvafiq arxeoloji bilgilərin yoxluğu üzündən çətinlik törətsə də, əldə olan çox qiymətli elmi və arxeoloji məlumatlar Zivlənçayla Alaxançalı çaylarının birləşərək Gəncəçayı əmələ gətirdikləri yeri Gəncə şəhərinin ən qədim ərazisi olduğunu təsbit etməkdədir. Gəncəçayın sol sahilində olan Zurnabad kəndinin 5 km-liyində Gədəmiş kəndinin yaxınlığında yerləşən ərazi bu gün də yerli əhali tərəfindən «Qala yeri» adlandırılmaqdadır. Sözügedən ərazidə qalın dağ meşəsinin içərisində çox böyük bir ərazini əhatə edən yerli tikinti materiallarından hörülmüş möhtəşəm qədim qala divarlarının qalıqları hələ də qalmaqdadır. Fars şahı Keyxosrovun saklarla

apardığı müharibələr də Gəncə qalası yaxınlığında öz qoşunu ilə dar bir dərəyə soxulması faktı məhz burada baş vermişdir. Azərbaycan tarixini ilk dəfə sistemləşdirməyə cəhd göstərən görkəmli ictimai siyasi xadim Abbasqulu Ağa Bakıxanovun «Gülüstani İrəm» əsərində toxunduğu Əhəməni şahı Kirin həm də ondan əvvəl yaşamış Keyxosrovun Gəncə qalası yaxınlığında məğlub edilməsi məsələsini araşdırmışdır. O, həmçinin yazır: «Mənbələr Kirin məhz Qafqazda (Albaniyada, Kür boyunda) massagetlərə və onların məliyəsi Tomrisə qarşı müharibə açdığını yazırlar. Herodotun verdiyi bilgiyə görə, “Kirus Arazı keçib, Kür çayına çatır. Burada dar bir dərəyə soxulur (Gəncəbasarın cənubunda Dar dərə kəndinin ərazisi). Məlikə Tomris öz azsaylı qoşunu ilə məharətlə Kirin fəth qoşununu tələyə salıb məhv edir, Kiri qətlə yetirir”. Müəllif Kür çayının qədim yatağının indikindən cənubdan, müasir Gəncə yaxınlığından axması və onun dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində yatağını dəyişməsi haqda geoloq alimlərin fikirlərini xatırladıqdan sonra miladdan öncə 530-cu ildə baş vermiş sözü gedən döyüşün məhz Gəncə qalası yaxınlığında olması versiyasını irəli sürür. Patriarxal-quldarlıq quruluşu dövründə iri yaşayış məntəqələrinin yaranması və müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatması üçün zəruri zaman kəsiyini də bu tarixə əlavə etmək lazım gəldiyini bildirən müəllif, Gəncənin yaşının ümumən azı üç-dörd min il olduğu qənaətinə gəlir [4, s. 9-14, 56-81, 99-111; 7, s. 27-29].

Nəticə

Dəqiq tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Gəncədə 427-ci ildə dağıdıcı zəlzələnin baş verdiyini xəbər verir. Zəlzələ baş verdiyi zaman hunlarla mübarizə aparan Sasani padşahı I Qubad Gəncəyə hücum etmiş və şəhər qalasını dağıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncənin köçməsinə yuxarıda adı çəkilən hər iki hadisə ilə birlikdə də götürmək olar. Belə ki, 427-ci il zəlzələsinin episentri indiki Gəncə şəhərinin 25 km cənub-şərqində, deməli, Zurnabad kəndinin yaxınlığında olmuşdur. Qaldı I Qubadın Gəncəni köçürmək ehtimalına, bizim fikrimizcə, Mirxondun “Qubad Gəncə şəhərinin əsasını qoydu” – fikrini şəhərin təzə yerə köçürülməsi kimi başa düşmək lazımdır”.

Gəncə çayının axarı istiqamətində dağətəyi zonada Gəncə çayının sahilində, indiki şəhərin 9-10 km güneyində, Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində yerləşən ərazi “Köhnə şəhər” və “Qonja” (yəni, Qanja) adlandırması şəhərin ərazi vahidinin müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirir. Bəzi tədqiqatçılar 654-ci ildə Salman ibn Rəbiənin komandanlığı altında ərəb qoşunlarının Arrana daxil olaraq Bərdə və Beyləqanı tutması faktının olmasını və həmin dövr Gəncənin adının şəkilməməsinə əsaslanaraq şəhərin ərəblərə qədər mövcud olmamasını və xilafət canişini tərəfindən salındığı fikrini irəli sürmüşlər. Ərəblərin Gəncə şəhərini tutmaları haqqında məlumatın verilməməsi ondan irəli gəlmişdir ki, qala divarları ilə qorunmayan Gəncənin ələ keçirilməsinə işğalçılar o qədər də böyük əhəmiyyət verməmiş, salnaməçilər isə bu faktın tarix kitablarına salınmasına ehtiyac görməmişdilər. Unutmamalıyıq ki, kifayət qədər məxəzlər Gəncənin xəzərlərlə ərəblərin müharibə meydanına çevrilməsi faktını bizə çatdırmışdır. Buradan aydın olur ki, ərəblərin apardıqları müharibələr və basqınlar nəticəsində dağılmış şəhər bir az da quzeyə – indiki İmamzadə, Xaraba yeri, Şıx (Şeyx) düzü adlanan əraziyə keçmişdir. Həmdullah Qəzvini “Gəncə ... bu islam şəhəri hicrətin 39-cu ilində (miladın 659-cu ili) salınmışdır”, - deməklə dağılmış şəhərin yenidən salındığını xəbər verir. Gəncə bu ərazidə qədim dövrlərdən mövcud olmuş saklar, salarilər, şəddadilər, nizamilər, elxanilər, teymurilər, qaramanlılar, qacar-ziyadlılar dövrünü yaşamış, 1122, 1139, 1235-ci il zəlzələlərinin, fars, gürcü, Xarəzm, monqol, ərəb, rus hərbi basqınlarının fəlakətli dağıntılarına məruz qalmışdır. Bəzi kitablarda yazıldığı kimi, Gəncənin 1139-cu il zəlzələsindən sonra yerini dəyişməsi fikri ilə razılaşmaq çətindir. Nizami Gəncəvi şəhərin köçməsi yox, yenidən tikilməsi haqqında şəhadət verir və zəlzələlərinin mahiyyətinin açılmasını düşündürmüşdür. Bu zəlzələdən heç yüz il keçməmiş Gəncə monqol-tatar qoşunları tərəfindən darmadağın edilmişdir. Onsuz da xeyli dağılmış şəhər, monqolların “Gəncə”

(pəhləvi dilində “xəzinə”) sözünü səhv anlamaları nəticəsində tamamilə xarabazarlığa çevrilmişdir.

Dəhşətli basqıdan bir neçə il sonra Gəncə növbəti – 1235-ci il zəlzələsinə məruz qalır. Yalnız bundan sonra monqol hakimi Çormaqan şəhərin bərpa olunmasına icazə verir. Monqol hücumundan düz dörd il sonra Gəncənin bərpa olunmasının səbəbi işğalçıların nəhayət insafə gəlməsi ilə yox, şəhərin qədim ənənələrə malik olması ilə əlaqələndirilməlidir [22-26]. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, dağıdıcı monqol-tatar tufanının keçdiyi Biləsuvar, Beyləqan, Bərdə, Bakı, Şəmkir kimi digər Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən Gəncənin daha tez dirçəlməsi faktı da şəhər mədəniyyəti baxımından bu şəhərin daha qədim ənənələrə malik olduğunu nümayiş etdirir. Məşhur arxeoloq İ.Cəfərzadə arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən Gəncənin 1235-ci ildə köçürülməsi fikrini rədd edərək, onun öz əvvəlki yerində bərpası haqqında orta əsr tarixçilərinin fikrini təsdiq etmişdir. Təsadüfi deyil ki, XIII yüzilliyin ortalarında Şamaxıda olmuş Rubruk dağların ətəyində onların əvvəlki paytaxtı Qanqes (Gəncə) adlı böyük bir şəhərin də olduğunu qeyd etmişdi. Doğrudur, Fransa kralı IX Lüdovikin göndərişi ilə monqol xanı Münqkenin yanına gedən Rubruk özü Gəncədə olmamış, yalnız bu barədə eşitdiklərini yazmışdı. Onun sözlərinin doğru olması 1244 və 1257-ci illərdə Gəncədə zərb olunmuş monqol pulları ilə təsdiq olunur. Bu dövrdə Gəncədə zərbxananın olması şəhərin nisbi də olsa öz əvvəlki əhəmiyyətini və şöhrətini qaytarmasına tutarlı sübut hesab edilə bilər. Yuxarıda misal gətirdiyimiz kiçik parçalar Gəncə şəhərinin bir neçə dəfə yer diyişməyə məruz qaldığını göstərir. Lakin unutmamalıyıq ki, Qədim Gəncə ərazi vahidinə görə Gəncəbasarı əhatə etmiş və bu səbəbdən də adı çəkilən ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Gəncənin yaranma tarixinin doğru-düzgün müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib hesab etdik. Bu ən çox gündəmdə olan Gəncənin ərəblər tərəfindən salınması ilə bağlı məsələdir. Moisey Dasxoranlı Gəncənin yaranma tarixinə toxunmuş və onun əsasının IX əsrin birinci yarısında Azərbaycana canişin təyin edilmiş Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulduğunu. Bartold, Minorski, Şərifli və Manandyan kimi alimlər də bu yanlış məlumata əsaslanaraq Gəncənin yaranma tarixini IX əsrin birinci yarısına aid etmişlər [4, s. 11-17, 56-81, 102-124; 7, s. 26-30].

Gəncənin əsasının Xilafət canişini Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulması haqqında məlumat ilk öncə türk mənşəli tarixçi hesab olunan Münəccimbaşı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun qələmə aldığı hadisəyə görə Məhəmməd ibn Xalid Üçtəpə adlandırılan ərazinin yaxınlığında olarkən üç gün dalbadal gördüyü yuxuda ona deyilir ki, təpəyə qalxıb atını orada saxlasın. At ayağı ilə hansı yeri döyəcləsə, həmin yeri qazıb böyük bir xəzinəni aşkar etsin. Bu xəzinə ilə şəhər tikdirib onu Gəncə adlandırsın. Verilmiş məlumata görə Məhəmməd ibn Xalid yuxuda ona söyləniləri edir və aşkar etdiyi xəzinə ilə şəhər salır, onun adını isə ərəb dilində xəzinə mənasını verən “Kanza”, yəni Gəncə adlandırır [1; 3-9; 12-15].

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, dünya xalqları arasında şəhərsalma mədəniyyətinin zəif inkişaf etdiyi ərəblərin onlardan daha qədim mədəniyyətə malik olan bir millətə şəhərsalması gülünc və məntiqsizdir. Tarixi faktlar memarlıq, incəsənət və şəhərsalma mədəniyyətinin ərəblərə nisbətən də Azərbaycanda daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir. İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə Ərəb Xilafəti mərkəzlərində çalışan, elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memar, tikinti ustaları da olmuşdur. Tarixi qaynaqlarda bildirilir ki, VII əsrdə xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Həmədandan Ruzbeh adlı bir memar çağırmış, azərbaycanlı memar Kufənin ilk məscidini tikmişdir. Beləliklə, Xilafətin hakimiyyəti illərində Gəncənin salınmasından deyil, bərpa olunması və daha da genişlənməsindən söhbət gedə bilər [19; 22; 28-29]. Gəncənin olduqca qədim tarixə və zəngin inkişaf xüsusiyyətlərinə malik şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi təşəkkülünün öyrənilməsi vətən tariximizin ən mühüm

məsələlərindən biridir. Yaşayış məskəni kimi daş dövrünün qədim mərhələlərindən etibarən mövcudluğu ilə seçilmiş Gəncədə şəhər sivilizasiyasına xas olan səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qədim Gəncənin zəngin təbii xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları ayrı-ayrı sənət sahələrinin təşəkkül tapması və tədricən ixtisaslaşmanın güclənməsi nəticəsində inkişafının sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Gəncəbasar ərazisində hələ qədim daş dövründən etibarən həyat vasitələrinin, xüsusilə ərzaq məhsullarının əldə olunması və istehlakı üçün iti qəlpələr verən sərt daş növlərindən (çaxmaqdaşı, dəvəgözü) kəsmək, deşmək, çapmaq, qaşımaq və digər məqsədlər üçün ilkin əmək alətlərinin düzəldildiyi məlumdur. Bundan əlavə, tədricən zaman ötdükcə məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni məşğuliyyət sahələrinin meydana gəlməsi artıq Gəncə kimi geniş əraziyə, çoxsaylı əhaliyə malik məkanda sənətkarlıqda texniki və həmçinin təchizati, texnoloji baxımdan təkmilləşmənin sayəsində şəhər mədəniyyəti xüsusiyyətlərinin sabitləşməsinə zəruri şərait yaranmışdır [23-27].

Şəhərləşmə prosesinin sürətlənməsinin göstəricilərindən olan mübadilə və tədricən əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı məntiqi olaraq həyat şəraiti yüksələn Gəncə sakinlərinin təlabatlarının, xüsusilə də ağacışləmə sənəti sahəsi ilə bağlı məmulatlara ehtiyacının ödənilməsi üçün sənətkarların da daha böyük məsuliyyət və peşəkarlıqla çalışmasına şərait yaradırdı [4, s. 9-14, 56-81, 102-124; 7, s. 27-29].

Gəncədə ən azı üç-dörd min il bundan əvvəl şəhər mədəniyyətinin bütün zəruri cəhətləri ilə təşəkkülünün tədqiqində ağacışləmə sənəti sahəsinin digər önəmli mənbəşünaslıq xüsusiyyəti bu prosesin ikitərəfli səciyyə daşmasıdır. Belə ki, yalnız Gəncə şəhərindəki bu ümumi inkişaf prosesi digər sənətkarlıq sahələri ilə yanaşı ağacışləmə sənətinin də yüksəlişini şərtləndirməmişdir. Qeyd olunan sənət sahələri məhz minilliklərə istinad edən sənətkarlıq ənənələrinin irsən nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sayəsində Gəncədə şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi üçün zəruri tarixi şərait yaratmışdır. Şəhər kimi ən azı üç-dörd min ildən artıq tarixə malik olan Gəncə şəhərinin ən azı 5 dəfə yerini dəyişməsi ilə bağlı son illərdə çoxsaylı elmi məlumatlar, tarixi, arxeoloji və etnoqrafik materiallar, maddi mədəniyyət tapıntıları üzə çıxarılmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2012-2013-cü illərdən etibarən yerli alimlər və mütəxəssislərlə yanaşı, dünyanın nüfuzlu alimlərinin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin, Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin, İtaliyanın Kataniya Universitetinin, Fransanın İkinci Lion Universitetinin tədqiqatçılarının iştirakı ilə qədim şəhər ərazilərində təşkil olunmuş beynəlxalq ekspedisiyaların əldə etdiyi elmi nəticələr əsasında sübut edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 4, iş 12, v. 3-5.
2. Ахмедов Ф.М. Вернуть подлинные имена. Газета «Новости Гянджи», № 9 (8619). 22 января 1991 г., с. 3.
3. Hasanov E.L. Исследование высоких духовных ценностей в трудах Низами Гянджеви, предшественника А.Навои. “Alisher Navoiy va XXI asr” 8 – Uluslararo Konferansı materialları. Toshkent-Boku, 6-7 fevral 2023, p. 232-238.
4. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
5. Hasanov E.L. About research of history of relocations of Ganja city. Scientific journal of the Fergana State University - “FarDU Ilmiy Xabarlar”, Fergana State University. Fergana (Uzbekistan), 2022, vol. 28, № 5, p. 101-105. DOI: https://doi.org/10.56292/SIFSU/vol28_iss5/a17

6. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
7. Гасанов Э.Л. О краеведческом значении изучения исторического переселения города Гянджи. «Краеведение и национально-культурный туризм: Опыт, проблемы и перспективы развития»: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород (Россия), 15 апреля 2022, с. 25-32.
8. Hasanov E.L. Innovative basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. Mediterranean Journal of Social Sciences, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: [10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17](https://doi.org/10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17)
9. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. Information (Japan), 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
10. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
11. Həsənov E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gəndşənischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.
12. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
13. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
14. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
15. Hasanov S.L., Hasanov E.L. Applied features of comparative technical, sociological investigation of historical and contemporary heritage of Azerbaijan. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2018. Issue 1, volume 57, part 1. p. 9-16. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2018.01.57.2>
16. Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
17. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı, 1987, s. 37.
18. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin “Xəbərlər məcmuəsi”. İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 1(3), Gəncə, 2022, s. 18-31.
19. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983. 155 s.
20. Muradov Z., Həsənov E.L., Əmiraslanov R. Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə: Elm, 2022. 111 s.
21. Muradov Z., Hasanov E.L., Amiraslanov R. Türkiye-Azerbaycan ebedi gaye birliğinin Gence sayfaları. Gence: Elm, 2022. 121 s.
22. Mustafayev A.N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
23. Nemət M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.

24. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
25. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
26. The dawn of Art. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1974, 196 p.
27. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
28. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН АССР, 1964. 504 с.
29. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ ГОРОДА ГЯНДЖИ

Гасанов Эльнур Лятиф оглу
Резюме

На основе многочисленных научных работ, источников, письменных источников, археологических и этнографических материальных свидетельств изучаются причины перемещения города Гянджа, имеющего очень древнее и почетное историческое прошлое, в разное время, условия, которые сделали возможным историко-географическое изменение местности города. На основании различных местных и международных археологических и этнографических экспедиций и раскопок, проведенных местными и зарубежными исследователями и археологами на территории города за последние два века, историко-хронологический возраст Гянджи как городского культурного центра и ее переселение на разных этапах изучались со ссылкой на научные данные. В научной работе впервые составлена последовательность историко-географических перемещений города Гянджи на основе актуальных научных источников, неопровержимых документов и рукописей современного этапа в соответствии с хронологической периодизацией, а также исторических памятников, образцов материальной культуры, относящиеся к периодам переселения города, которые наблюдались не менее пяти раз, отражают сведения об археологических и этнографических материалах.

RESEARCH OF HISTORY OF GANJA CITY RELOCATIONS

Hasanov Elnur Latif oglu
Summary

On the basis of numerous scientific works, the reasons for the displacement of Ganja city, which has a very ancient and honorable historical past, at different times, the conditions that made possible the historical and geographical change of the area, are studied. sources, written sources, archaeological and ethnographic material evidence. Based on various local and international archaeological and ethnographic expeditions and excavations conducted by local and foreign researchers and archaeologists in the territory of city over the past two centuries, the historical and chronological age of Ganja as an urban cultural center and its movement at different stages of the indicators were studied with reference to scientific data. In the scientific work, for the first time a sequence of historical and geographical movements of the city of Ganja was compiled on the basis of relevant scientific sources, irrefutable documents and manuscripts of the modern stage in accordance with chronological periodization, as well as historical monuments, samples of material culture related to the

periods of city movements that were observed at least five times, reflects information about archaeological and ethnographic materials.

Rəyçi: t.e.d., professor Həsənbala Sadıqov.

AMEA Gəncə Bölməsinin Diyarşünaslıq İnstitutunun 11 yanvar 2023-cü il tarixli 01 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 14 fevral 2023-cü il

UOT:94(479.24).

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ГОСУДАРСТВО СЕФЕВИДОВ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСАХ ВЕДУЩИХ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ

(по материалам работ французских исследователей)

доцент, Мамедова Наилә Вагиф кызы

*«Теория истории, источниковедение и историография» Института Истории
НАНА*

elchin.mammadov@gmail.com

Аннотация: В статье, на основе исследований и критического разбора работ французских историков, освещены экономические и политические интересы западноевропейских государств на территории Сефевидского государства. В изучаемый период Азербайджан с его геополитической значимостью, привлекает внимание ведущих западноевропейских держав, которые преследуют здесь свои политические и торгово-экономические цели. Стремясь использовать “османский вопрос” и одновременно с этим захватить гегемонию на восточных рынках, Венеция, Португалия, Великобритания, Франция, Голландия устанавливают сотрудничество со средневековым Азербайджанским государством, посредством дипломатических и торговых миссий, широкой миссионерской деятельности. Сефевидское государство, ведущая длительные войны с османами, предстает как потенциальный союзник европейцев в их собственной борьбе против Османской империи.

Ключевые слова: Сефевидское государство, Османская империя, западные державы, французская историография

Keywords: Safavid state, Ottoman Empire, Western powers, French historiography

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Osmanlı İmperiyası, Qərb dövlətləri, Fransa tarixşünaslığı.

В период правления Сефевидов, продолживших внешнеполитический курс государства Ак-Коюнлу, Азербайджан поддерживал дипломатические отношения со многими ведущими западноевропейскими государствами, продолжая играть важную роль во взаимоотношениях между Востоком и Западом. Интересны, на сей счет, мысли французского историка, Catherine Marin посвятившей свои научные труды в основном, исследованиям франко-сефевидских взаимоотношений, истории торговых и дипломатических отношений между средневековым Азербайджанским государством и европейскими державами, равно как межрелигиозному диалогу между шиитским государством и христианском миром. “Это царство Сефевидов, земля перехода, перекресток между могущественными и богатыми азиатскими мирами, это царство быстро показало себя страной с многочисленными достопримечательностями, а также показало пример первого религиозного диалога между западными христианами и персидскими мусульманами” [18, р. 101-116]. Именно в XVI-XVII вв. усиливаются торгово-дипломатические связи Сефевидского государства с Русским государством, Англией, Голландией, Испанией и Францией. Во-первых, это было связано с